

Tilburg University

Nederland 'Roomsch'. Bestaat het nog?

Arts, W.A.; Halman, L.C.J.M.

Publication date:
1998

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Arts, W. A., & Halman, L. C. J. M. (1998). *Nederland 'Roomsch'. Bestaat het nog? Een zoektocht naar de restanten van het orthodox rooms-katholicisme in het Nederland van de jaren negentig.* (WORC Paper / Work and Organization Research Centre (WORC); Vol. 98.05.003/1). Unknown Publisher.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

CBM
R
9585
1998
nr.3

paper

Nederlands 'Roomsch'. Bestaat het nog?

Een zoektocht naar de restanten van het orthodox rooms-katholicisme in het Nederland van de jaren negentig

WORC Paper 98.05.003/1

**Wil Arts
Loek Halman**

NEDERLANDS 'ROOMSCH'. BESTAAT HET NOG?

Een zoektocht naar de restanten van het orthodox rooms-katholicisme
in het Nederland van de jaren negentig

Wil Arts & Loek Halman

R=46

religion

← the Netherlands

Wil Arts is als hoogleraar Algemene en theoretische sociologie verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant en aan de onderzoekschool *AWSB/WORC*.

Loek Halman is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het onderzoeksinstituut *WORC* en de Interfacultaire Werkgroep Cultuur Studies (*IWCS*) van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. Hij is program director van de European Values Studies 1999.

Inleiding

Wie vandaag de dag nog eens verstrooid bladert in Michel van der Plas' *Uit het rijke rooms-katholiek Nederland*. Die 'roomschen' die je op haast iedere foto toelachen of aanstaren, je op haast iedere bladzijde toespreken of aanschrijven, waar zijn die gebleven? Wat is er geworden van dat in Nederland wijd verbreide, aan de kerk van Rome verknochte, traditionele, orthodoxe, ja haast fundamentalistische katholicisme van weleer? Zijn er eigenlijk in Nederland vandaag de dag nog wel rooms-katholieken die streng vasthouden aan de overgeleverde kerkleer, die principieel de tradities volgen, die onvoorwaardelijk trouw zijn aan Rome?

Het is natuurlijk onmogelijk om in een paar bladzijden de 'Werdegang' van orthodoxie naar vrijzinnigheid die het Nederlandse rooms-katholicisme in de twintigste eeuw heeft doorgemaakt te beschrijven, laat staan te verklaren. Wat wij met deze korte bijdrage voorhebben, heeft dan ook veel minder pretenties. Wij willen slechts achterhalen of er in het Nederland van de jaren negentig nog restanten traceerbaar zijn van een 'roomsche' geloofshouding die zo typerend was voor het Nederlandse rooms-katholicisme van de eerste helft van deze eeuw. Deze bijdrage is niet meer dan een ontdekkingsstocht aan de hand van de resultaten van grootschalig survey-onderzoek.

Nu kan men mensen in enquêtes wel de vraag stellen of ze zichzelf rooms-katholiek noemen, maar hen niet simpelweg voorleggen of ze daarnaast ook nog eens orthodox, traditionalistisch of fundamentalistisch zijn. Daarvoor zijn die begrippen te complex en hebben die termen vaak een te negatieve connotatie. We zullen de vraag of er nog Nederlandse rooms-katholieken zijn die tot deze sociale categorie kunnen worden gerekend dus op een indirecte wijze moeten beantwoorden.

Voor we tot die beantwoording overgaan, lijkt het verstandig toch nog, al is het maar even, stil te staan bij de ontwikkeling van het orthodoxe, traditionalistische en fundamentalistische rooms-katholicisme in deze eeuw. De in de nieuwste tijd tot in de jaren zestig van deze eeuw dominante vorm van rooms-katholicisme was orthodox, sterk geworteld in de traditie en zette zich af tegen de moderniteit en vooral tegen het zogenaamde modernisme.

In het begin van deze eeuw resulteerde dit verzet in de door Paus Pius X afgekondigde

encycliek *Pascendi domini gregis* (1907), waarin een veroordeling van het religieus modernisme werd uitgesproken. Deze veroordeling leidde echter tot een (ultra)conservatieve reactie, het zogenaamde integralisme, dat in sommige landen meer beroering bracht dan het modernisme zelf. Als een reactie op het religieuze modernisme, dat zijn overtuigingen en leerstellingen steeds opnieuw aanpast aan nieuwe omstandigheden en inzichten, maakten extreem traditionalistische en fundamentalistische rooms-katholieken zich juist sterk voor een op onschokbare fundamenten berustend onveranderlijk, 'waar', door de traditie kenbaar gemaakt en door God gegeven geloof (Beck, 1996: 156). Paus Benedictus maakte via de encycliek *Ad beatissimi* (1914) echter ook een eind aan het integralisme. Daarmee was voor lange tijd de rust, dat wil zeggen: de orthodoxie, hersteld.

Na de Tweede Wereldoorlog werd die orthodoxie echter langzaam maar zeker opnieuw ondergraven. De 'schuldigen' moeten vooral worden gezocht in wat wel de 'nieuwe theologie' is genoemd. De 'nieuwe theologen' wilden terug naar de bronnen en de door de traditie bepaalde leeruitspraken van de kerk stonden dit bronnenonderzoek in de weg. De sluipende invloed van dit nieuwe denken kwam institutioneel pas echt aan de oppervlakte via het tweede Vaticaans concilie van 1962, toen kritiek op de traditionele standpunten ook breed door vele bisschoppen werd verwoord en er een heroriëntatie plaatsvond op de binnen de rooms-katholieke kerk geldende dogma's. Deze heroriëntatie vormde in de jaren zestig en zeventig in Nederland de aanleiding tot het ontstaan van een oppositioneel roomskatholiek fundamentalisme, dat zich verzette tegen het zogenaamde *aggiornamento*, 'het bij de tijd brengen van de kerk', door het tweede Vaticaans concilie. Terwijl grote delen van de kerk zich aanpasten aan moderne denkbeelden en het moderne levensgevoel, ontstond als een reactie hierop een houding van verdediging van het traditionele rooms-katholicisme (Dekker, 1983: 74). De geschiedenis leek zich te herhalen. Vooral toen met de pausverkiezing van Johannes Paulus II, bijna twintig jaar geleden, de orthodoxie weer werd hersteld. Wat Nederland betreft, was het toen vermoedelijk al te laat. Het katholieke kerkvolk lijkt tenminste niet meer in het gareel te krijgen. Wat ons in deze bijdrage vooral interesseert, is het antwoord op de vraag naar hoeveel orthodoxe rooms-katholieken er in Nederland vandaag de dag nog resteren en wat er in de jaren negentig van de (ultra)conservatieve reactie op het tweede Vaticaans concilie eventueel nog is blijven hangen.

Anders gezegd, hoe ruim verbreid zijn orthodoxe, sterk traditionalistische en funda-

mentalistische geloofsovertuigingen onder hedendaagse Nederlandse rooms-katholieken of misschien liever hoe beperkt zijn tegenwoordig maatschappelijk gezien deze verschijningsvormen in Nederland? Als dit soort opvattingen ruim verbreid zou zijn onder de hedendaagse Nederlandse bevolking, wat we niet verwachten, dan zijn ze met wat verbeeldingskracht wel op te sporen via grootschalig survey-onderzoek. Als de verbreiding echter gering is en zich beperkt tot specifieke kringen en/of regio's, dan heeft het gebruikmaken van surveygegevens veel weg van het zoeken naar een speld in een hooiberg. Gelukkig zijn er voor deze problematiek wel min of meer adequate oplossingen te vinden. Een ervan is aanvullend onderzoek te doen naar kenmerken, uitings- en organisatievormen en ledentallen van als fundamentalistisch, traditionalistisch of orthodox te typeren bewegingen binnen de Nederlandse rooms-katholieke kerk. Enig voorwerk voor zulk een inventarisatie is door Winkeler (1995) verricht. Hij merkt op dat er in Nederland weinig streng conservatieve rooms-katholieke groeperingen zijn en dat hun aanhang gering is. In concreto verwijst hij naar organisaties als het *Legioen van Maria*, *Opus Dei*, het *R.K.-Nederlands Centrum Pro Fide et Ecclesia*, de *Stichting Herstel R.K.-Parochielevens*, de *Stichting Behoud R.K.-Levens* en de *Stichting voor Kerk en Geloof*, die ieder niet veel meer dan enige honderden sympathisanten kennen. De laatste twee genoemde stichtingen zijn vooral opgericht om ultra-conservatieve bladen als *Katholieke Stemmen* en het *Katholiek Maandblad* uit te geven. Winkeler concludeert dat er strikt genomen niet gesproken kan worden van een echte, dat wil zeggen wat ruimer verbreide rooms-katholieke religieuze beweging van (ultra)conservatieve snit.

Als aanvulling op deze bevindingen zullen wij met behulp van grootschalig survey-onderzoek bezien of er bij het ontbreken van een orthodox geaarde 'roomsche' beweging van enige omvang, dan misschien wel in Nederland in de publieke opinie een vruchtbare voedingsbodem voorhanden is voor een dergelijke beweging. Is een orthodoxe, traditionalistisch getinte 'roomsche' geloofsovertuiging, in tegenstelling tot een (ultra)conservatieve 'roomsche' beweging, misschien wel ruim verbreid onder de Nederlandse bevolking? Bij het beantwoorden van deze vraag zullen wij geen categorisch onderscheid maken tussen orthodox en vrijzinnig gezinde rooms-katholieken, maar gradaties op de vrijzinnigheids-rechtzinnigheidsas binnen het Nederlandse rooms-katholicisme proberen te onderscheiden om straks niet met lege handen te staan. Wij zullen een aantal criteria formuleren waaraan rooms-katholieken moeten voldoen, willen ze qua religieuze houding tenminste in beginsel een geschikte

doelgroep vormen voor '(ultra)conservatieve' pogingen tot recrutering en mobilisatie.

Orthodoxie in de jaren negentig

Als religieus traditionalisme en fundamentalisme - zoals sommigen veronderstellen - inderdaad een reactie vormen op een proces van modernisering en secularisering van de maatschappij, van marginalisering van de godsdienst in de samenleving, dan moet er in Nederland in de jaren negentig duidelijk een voedingsbodem zijn ontstaan voor een dergelijk traditionalisme of fundamentalisme. In 1958 beschouwde 24% van de bevolking zich namelijk als buitenkerkelijk, terwijl in 1995 dit percentage al was gestegen tot 62%. In dat laatste jaar noemde 19% zich rooms-katholiek, 9% Nederlands hervormd, 6% gereformeerd en rekende 4% zich tot een van de overige kerkgenootschappen (Becker, De Hart & Mens, 1997). Het onderscheid tussen hervormden en gereformeerden is niet alleen van historisch en theologisch belang, maar heeft ook vanuit het perspectief van rechtzinnigheid-vrijzinnigheid gezien goede gronden (vgl. Peters & Schreuder, 1987). Van de laatste groepering is bijvoorbeeld bekend dat ze lange tijd nogal strikt in de leer is geweest en dat de leden ervan, vergeleken met de meeste hervormden, rechtzinniger en traditioneler waren in hun opvattingen. Daaraan is wel toegeschreven dat het ledenverlies van de gereformeerde kerken beperkt bleef en de kerkgang hoog. Paradoxaal genoeg zien we echter in de jaren negentig een sterke daling optreden van het aantal orthodoxen binnen de gereformeerde kerkgenootschappen. In 1965 was nog zo'n 95% van de gereformeerden orthodox, in 1995 was dat nog maar iets meer dan 60%. De hervormden waren in 1965 in mindere mate orthodox dan de gereformeerden (+/- 75%), maar het orthodoxe denken onder de hervormden nam in de afgelopen dertig jaar minder snel af dan onder de gereformeerden (1995: iets minder dan 60%), zodat ze wat dit betreft nu dicht bij elkaar zijn komen te liggen. In 1965 waren de Nederlandse rooms-katholieken nog in meerderheid orthodox, maar de afkalving is snel gegaan. In 1995 was dat nog zo'n 25%. In de jaren negentig lijkt deze afkalving echter, althans voorlopig, tot stilstand te zijn gekomen (Becker, De Hart & Mens, 1997: 69/70).

Uit deze simpele cijfers blijkt dat het niet alleen onjuist is protestanten, maar ook om rooms-katholieken over een kam te scheren. Sinds het midden van de jaren zestig is rooms-

katholiek Nederland namelijk van een zeer gesloten en uniform in een uiterst gesecculariseerd en pluriform kerkgenootschap veranderd (Winkeler, 1995: 121). Daarom ook zijn wij op zoek naar gradaties van vrijzinnigheid-rechtzinnigheid en beperken we ons niet tot het tegenover elkaar plaatsen van moderne en traditionele rooms-katholieken. Peters en Schreuder (1987: 191) merken hierover terecht het volgende op: 'Wie gedacht had bij katholieken op een vrij uniformistisch en autonome kerkethos te stoten, dat in tegenstelling zou staan tot het meer pluriforme en autonome kerkethos bij de protestanten komt zonder meer bedrogen uit.' Terwijl in de jaren zestig en zeventig 'ultra-conservatieve' rooms-katholieke groeperingen als *Confrontatie* en het *Sint Michaëlslegioen* de meeste media-aandacht als 'dissenters' op zich vestigden, waren dat in de jaren tachtig en negentig de progressieven van de *Acht-meibeweging*, wier visie zich maar moeilijk laat harmoniëren met hetgeen de rooms-katholieke kerkelijke leiders propageren. Naast deze oppositionele progressieven zijn er veel rooms-katholieke gelovigen die wel een zekere bereidheid tonen de kerkelijke leiders te volgen en kennelijk een middenkoers willen varen.

Nadere typering

Voor we verder gaan, moeten we de vraag beantwoorden waaraan traditionalistische rooms-katholieken moeten voldoen, willen ze een vruchtbare doelgroep vormen voor (ultra)conservatieve pogingen tot recrutering en mobilisering.

Dit soort (ultra)conservatieve religieuze bewegingen wordt in de literatuur meestal aangeduid als fundamentalistische bewegingen. Sinds het gigantische, wereldwijde, door Marty en Appleby (1991, 1993, 1995, 1998) gecoördineerde onderzoek naar fundamentalisme-achtige bewegingen binnen een zevental wereldreligies lijkt alles wel bekend te zijn over fundamentalisme. Iannaccone (1997: 100) klaagt echter terecht dat bij lezing van dit werk blijkt hoezeer het bij de betrokken onderzoekers ontbreekt aan overeenstemming over zowel een duidelijke definitie van fundamentalisme, als over ondubbelzinnige criteria om te bepalen welke religieuze bewegingen nu fundamentalistisch zijn en welke niet. Toch biedt de literatuur wel enige uitkomst. Deze suggereert namelijk dat ideaal-typisch gezien fundamentalisten van welke snit dan ook neigen tot absolutisme en exclusiviteit; ze hangen de

stelling aan dat er slechts sprake kan zijn van één ware, eeuwige en alomvattende doctrine. Relativisme en religieuze tolerantie worden daarom afgewezen. Het belang van conformiteit wordt beklemtoond, individuele autonomie in geloofszaken ontkend en seculiere rationaliteit gewantrouwd. De goddelijke inspiratie en autoriteit worden duidelijk gelocaliseerd: bij protestantse fundamentalisten in de onfeilbaarheid van de schrift, bij de rooms-katholieken in de pauselijke onfeilbaarheid. O'Meara (1990: 22-30) meent dat de localisering van de goddelijke inspiratie en openbaring in de pauselijke onfeilbaarheid en in het daarvan afgeleide kerkelijke leergezag slechts één van de twee pilaren is waarop het rooms-katholieke fundamentalisme berust. Een tweede pilaar vormt de localisering van goddelijke kracht in sacramentele 'dingen'. Daarbij moet worden gedacht aan zaken zoals de liturgie die een heilige werking zou hebben, aan heiligenbeelden waarvan wonderen worden verwacht, aan medailles die naar vermoed een bovennatuurlijke beschermende werking vertonen. Daarnaast wordt rooms-katholiek fundamentalisme, zoals alle fundamentalisme, in zijn opvatting gekenmerkt door apocalyptische verwachtingen en een afkeer van de wereld. Politiek komt het tot uiting in een roep om vroomheid en godsvrucht, in plaats van bezorgdheid om armoede en sociale rechtvaardigheid.

Dekker (1987: 143)) traceert vergelijkbare kenmerken, waar hij de veranderingen van orthodoxie naar vrijzinnigheid in de inhoud van de godsdienst beschrijft. Typerend voor een orthodoxe geloofsovertuiging is allereerst het aanhangen van allerlei traditionele leerstellingen over God, het hiernamaals, de bijbel en zo meer. Daarnaast signaleert hij een hiermee samenhangende karakteristiek. Orthodoxe, sterk traditionalistische en fundamentalistische gelovigen verzetten zich tegen de vermenselijking en verwereldlijking van de godsdienst, tegen het verlies aan transcendentie.

Willen we traceren in hoeverre er in het Nederland van vandaag de dag (nog) sprake is van orthodox rooms-katholicisme, al dan niet in zijn sterk traditionalistische of fundamentalistische verschijningsvorm, dan kunnen we de boven genoemde elementen als indicatoren gebruiken. Het traceren van een dogmatische geloofsovertuiging moet daarbij voorop staan. Dogmatisme is vermoedelijk de belangrijkste indicator. Het geloof in een persoonlijke God vormt één van de centrale dogma's van de rooms-katholieke kerk (vgl. Van Tillo, 1981: 119). De categorie rooms-katholieken die dit theïstische standpunt aanhangt, zullen we in het vervolg wel als 'rooms', maar nog niet noodzakelijk als 'roomsch' aanduiden.

Als orthodox, traditionalistisch of fundamentalistisch geaarde rooms-katholieken zich ergens bevinden, dan is het wel binnen deze categorie. Ze laten zich nog wat gelegen liggen aan het woord van de kerk en willen kennelijk de band met Rome in stand houden. Maar dat alles is nog niet genoeg, zo zal later blijken.

Operationalisering, dataset en eerste bevindingen

Voor onze speurtocht naar de orthodox gezinde rooms-katholieken in Nederland maken we gebruik van onderzoeksgegevens die in het kader van het Europese waardenonderzoek (EVS) zijn verzameld. Omdat we deze groep van Nederlandse rooms-katholieken nader willen traceren en identificeren aan de hand van hun opvattingen op het terrein van de religie, bieden deze data misschien niet alle gewenste, maar in ieder geval wel redelijk adequate mogelijkheden voor het bereiken van ons doel. De vragenlijst die aan een representatieve groep van Nederlanders van 18 jaar en ouder is voorgelegd, bevat een keur van vragen over zeer uiteenlopende onderwerpen, variërend van religie en moraal tot politiek en samenleving, arbeid en vrije tijd, gezin en huwelijk, seksualiteit en opvoeding. Dit maakt het in principe mogelijk een gedetailleerd beeld van de ideeën en opvattingen van orthodox gezinde rooms-katholieken te verschaffen, onder voorwaarde natuurlijk dat er inderdaad 'voldoende' van hen in de onderzoekspopulatie zijn te vinden. Bovendien biedt het longitudinale design van het Europese waardenonderzoek unieke mogelijkheden veranderingen in de tijd na te gaan. In principe kan worden bestudeerd of, en zo ja in hoeverre de categorie traditionalistisch of fundamentalistisch geaarde rooms-katholieken wijzigingen heeft ondergaan, niet alleen wat betreft omvang, ook wat betreft samenstelling zowel naar geloofsinhoud als naar sociaal-demografische kenmerken. Immers de 'uitval' zal niet 'at random' zijn, maar een selecte groep betreffen, bijvoorbeeld de ouderen. Een en ander kan worden nagegaan door de onderzoeksgegevens van 1990 met die van 1981 te vergelijken, met als ontbindende voorwaarde natuurlijk weer dat er wel (ultra)conservatieven in de onderzoekspopulatie kunnen worden gevonden (voor meer informatie over het Europese waardenonderzoek kunnen we verwijzen naar een groot aantal publikaties, waaronder Ester et al., 1994; Halman, 1991; Halman et al., 1987; Halman & Nevitte, 1996; Halman & Vloet, 1994; De Moor, 1995).

Wat we dus eerst moeten onderzoeken, is of we in staat zijn inderdaad een sociale categorie van orthodox, sterk traditionalistisch of zelfs fundamentalistisch gearde rooms-katholieken in de onderzoekspopulatie te traceren en identificeren. Dit is afhankelijk van de antwoorden die de rooms-katholieke respondenten hebben gegeven op een aantal vragen die betrekking hebben op geloofsovertuigingen en religieuze praktijken.

De vragenlijst van het Europese waardenonderzoek bevat enige vragen, waarmee de opvattingen die met geloofsovertuigingen en de geloofspraktijk te maken hebben, kunnen worden achterhaald. Een van de vragen - en dat is onze beginvraag - betreft, zoals al eerder opgemerkt, het beeld van God. Op basis van de antwoorden die op deze vraag zijn gegeven, kan reeds een eerste schifting worden gemaakt tussen de meer orthodox georiënteerde rooms-katholieken en het meer vrijzinnige of zelfs anomisch/sceptische soort katholieken. De vraag die is gesteld, luidde letterlijk als volgt: 'Welke van de volgende beweringen komt het dichtst bij uw eigen overtuiging?' Als antwoordmogelijkheden werden voorgelegd:

1. Er bestaat een persoonlijke God.
2. Er bestaat een soort van levensgeest of kracht.
3. Ik weet eigenlijk niet wat ik er van moet geloven.
4. Ik denk eigenlijk niet dat er een of andere geest of God of levenskracht bestaat.

In 1990 bleek slechts 41% van de rooms-katholieken hier ten lande dit dogma te onderschrijven. Eveneens 41% hield er meer vrijzinnig-religieuze opvattingen op na. Zij geloven niet in een persoonlijke God, maar in een soort van bovenaardse levensgeest of kracht. 'De betreffenden zijn niet onreligieus, de aarde is op zichzelf niet voldoende, maar met zo'n antropomorfe God kan men ook niet uit de voeten. Zulke gelovigen noemen we deïsten', merken Felling, Peters & Schreuder (1986: 42) over deze categorie op. Nog verder verwijderd van orthodoxie en traditionalisme zijn de anomische en sceptische rooms-katholieken, die niet goed weten waarin ze moeten geloven, en de haast agnostisch ingestelde rooms-katholieken die van mening zijn dat over dit soort zaken niets of nauwelijks iets geweten kan worden. Deze categorie beslaat zo'n 17% van de Nederlandse rooms-katholieken in 1990. En dan is er nog een categorie van nihilistische rooms-katholieken, die zich nog wel katholiek noemen, maar eigenlijk nergens meer in geloven. Deze categorie is zeer klein, niet meer dan 1% van de populatie.

De antwoorden op deze vraag indiceren duidelijk het onderscheid tussen allereerst het

theïstische Christelijke geloof, vervolgens een christelijk getint deïstisch geloof dat een algemeen transcendentaal karakter heeft, daarna vormen van religieuze anomie en scepticisme en ten slotte nihilisme. Het geloof in Nederland in een persoonlijke God is onder rooms-katholieken lager dan onder Nederlands hervormden (61%) en gereformeerden (79%). Hieruit is al direct op te maken dat orthodoxie vermoedelijk eerder bij de Nederlandse protestantse kerken kan worden teruggevonden dan in de Nederlandse katholieke kerkprovincie.

Onze speciale aandacht in dit artikel gaat uit naar de 41% theïstische rooms-katholieken, katholieken dus die in het bestaan van een persoonlijke God geloven en die wij met de term 'rooms' hebben aangeduid. Wij zullen proberen deze categorie van 'roomsen' steeds verder te vernauwen met behulp van de andere hierboven aangeduide eigenschappen om uiteindelijk bij de 'roomschen' uit te komen. Daartoe wordt eerst nader ingegaan op de operationalisering van orthodoxe, traditionalistische of fundamentalistische karakteristieken en een toelichting gegeven op de gebruikte verzameling van onderzoeksdata. Als een eerste indicatie zullen in deze paragraaf ook vast wat ruwe cijfers worden gepresenteerd.

Zoals eerder aangeduid impliceert traditionalisme of fundamentalisme meer dan godsvrucht. Een belangrijk element in deze is de onfeilbaarheid van de paus (O'Meara, 1990), maar helaas is er in het EVS onderzoek geen vraag hierover gesteld.

Een ander cruciaal gegeven is de liturgie. Wat dit betreft kunnen we wel uit de voeten. Weliswaar is er geen vraag gesteld naar de beleving van of opvattingen over de liturgie, maar wel blijkt uit de mate van kerkbezoek in hoeverre men hecht aan de eredienst. In de vragenlijst is simpelweg gevraagd hoe vaak men - afgezien van gelegenheden als huwelijk, begrafenis en doop - in een bepaalde periode godsdienstoefeningen bijwoont. De antwoordmogelijkheden zijn: 'meer dan eens per week', 'eens per week', 'eens per maand', 'alleen met Kerst/Pasen en andere bijzondere kerkelijke feestdagen', 'een keer per jaar', 'minder vaak', 'praktisch nooit'. Van de orthodox gezinde gelovigen mag worden verwacht dat zij toch minstens wekelijks ter kerke gaan. In Nederland gaat zo'n 21% van de gelovigen en ongelovigen minstens wekelijks naar de kerk; bij de rooms-katholieken is dat percentage 30.

De 'roomschen' zullen sterke adhesie betuigen aan de doctrines en dogma's van het rooms-katholieke geloof. De geloofspunten die in de EVS-vragenlijst aan de orde komen zijn: geloof 'in God'; 'in een leven na de dood'; 'dat de mens een ziel heeft'; 'in de duivel'; 'in de

hel'; 'in de hemel'; 'zonde'; en 'in de verrijzenis'. Hoe vaker men instemt met deze geloofsopvattingen, des te orthodoxer de geloofsovertuiging. Een sommatie van het aantal punten waarin men gelooft, loopt dan uiteen van 0 (men gelooft in geen enkele van de punten die genoemd zijn) tot 8 (men gelooft in alle punten). Dat laatste komt overigens in Nederland maar weinig voor. Zo'n 10% van de Nederlandse ondervraagden zegt alle 8 geloofspunten aan te hangen. Onder het katholieke deel is dat iets minder, namelijk 8%. Dit is een reden om de eis, dat men - om als 'roomsch' te kunnen worden aangemerkt - met alle geloofspunten moet instemmen, enigszins te versoepelen en als criterium het instemmen met minimaal 5 van de 8 geloofspunten te hanteren.

De theïstische geloofsopvatting veronderstelt niet alleen het bestaan van een persoonlijke God, maar ook dat al het leven en de gehele kosmos moeten worden begrepen en van betekenis voorzien via een verwijzing naar die persoonlijke God. Of men deze opvatting al dan niet aanhangt, blijkt uit de mate waarin men instemt met de volgende uitspraken: 'het leven heeft zin omdat God bestaat'; 'de dood heeft betekenis wanneer je gelooft in God'; 'naar mijn mening hebben zorgen en lijden alleen maar zin wanneer je in God gelooft'. Ook nu kan weer door middel van een eenvoudige sommatie van de afzonderlijke antwoorden de mate waarin men een theïstisch wereldbeeld heeft worden achterhaald; en weer kan worden geconstateerd dat deze opvatting niet erg wijd verbreid is onder de Nederlandse bevolking. Slechts 13% van de Nederlanders stemt in met de voorgelegde items. Onder de katholieken is dit 23%.

Een markant verschil tussen orthodoxen en meer werelds georiënteerde rooms-katholieken zal bestaan in de mate waarin men vertrouwen heeft in het instituut kerk en haar leiders. In het verlengde van de overtuiging van de pauselijke onfeilbaarheid ligt het idee van kerkelijk leergezag dat trouw en onvoorwaardelijk zal worden gevolgd. Het vertrouwen in de katholieke kerk zal bij 'roomschen' dan ook groot zijn. De mate van vertrouwen leiden we af uit de vraag: 'Wilt u van elk van de volgende instellingen van dit blad vertellen hoeveel vertrouwen u er in heeft', met als antwoordcategorieën 'heel veel', 'tamelijk veel', 'niet zo veel' of 'helemaal geen vertrouwen'. De kerk is een van de instellingen waar het oordeel over wordt gevraagd. De gereformeerden in ons land spreken het meeste vertrouwen uit in de kerken, 35% van hen heeft heel veel vertrouwen in de kerk. Bij rooms-katholieken ligt dat duidelijk lager, 10% van de rooms-katholieken zegt heel veel vertrouwen te hebben in de

kerk. De Nederlands hervormden staan dichter bij de gereformeerden dan bij de rooms-katholieken met zo'n 24% 'heel veel vertrouwen'. Om niet direct een te gering aantal rooms-katholieken over te houden dat een orthodoxe opvatting benadert, zullen we ook degenen die 'tamelijk veel' vertrouwen in de kerk hebben tot de meer traditionalistisch georiënteerden rekenen. Dan gaat het om zo'n 38% van de Nederlandse rooms-katholieken.

Over de rol die men de kerk toebedeeld wil zien, is eveneens een vraag opgenomen. De respondenten konden aangeven of zij van mening waren dat de kerken uitspraken zouden moeten doen over zeer uiteenlopende publieke zaken als: 'ontwapening', 'derde-wereldproblemen', 'werkloosheid', 'rassendiscriminatie', 'ecologie en milieu', 'overheidspolitiek'; en over meer privé-aangelegenheden als 'abortus', 'buitenhuwelijkse affaires', 'euthanasie' en 'homoseksualiteit'. Een sommatie van deze items levert de mate waarin men instemt met het idee dat kerken zich moeten uitspreken over privé-aangelegenheden en publieke zaken. Zo'n 37% van de rooms-katholieken vindt dat de kerken zich niet moeten bemoeien met privé-aangelegenheden. Deze categorie kan men als vrijzinnig aanduiden. Dat de kerken zich niet met publieke zaken moeten bemoeien vindt 12% van de rooms-katholieken. Zoals eerder opgemerkt, is dit een standpunt dat de fundamentalistische 'roomsen' zullen onderschrijven.

De kerk zal trachten adequate antwoorden te geven op allerlei vragen waarmee de individuele gelovige kan worden geconfronteerd. Uit de EVS-vragenlijst is de mate waarin men de mening is toegedaan dat de kerk adequate antwoorden geeft op bepaalde vragen af te leiden. Het gaat daarbij om: '1. De morele problemen en noden van de individuele mens; 2. de problemen rond het gezinsleven; 3. de geestelijke behoeften van de mens; 4. de sociale problemen.' Met name dat laatste item zal een heikel punt zijn voor de meer orthodoxe rooms-katholieken. Immers vroomheid staat voor hen, wat het geloof betreft, op de eerste plaats. Van de kerken mag worden verwacht dat zij met name daar aandacht aan besteden en zich in veel mindere mate of zelfs geheel niet bezorgd maken om problemen van armoede en sociale onrechtvaardigheid.

Daarnaast zijn er nog indicatoren voorhanden die de mate van permissiviteit aangeven. Verwacht wordt dat hoe traditionalistischer men is, des te striktere opvattingen men er opnahoudt wat betreft de onaanvaardbaarheid van allerlei (afwijkende) gedragingen zoals homoseksualiteit, euthanasie, buitenhuwelijkse sex, abortus, echtscheiding etc. Voor deze oriëntatie is een schaal voorhanden die een gewogen gemiddelde is van de afzonderlijke items

(Halman & Vloet, 1994).

Voor we verder gaan, moeten we nu eerst een tweetal methodologische vragen beantwoorden. De eerste vraag luidt of de sociale categorie van 'roomsch' katholieken zich in haast alles onderscheid van de andere rooms-katholieken, dit is een vraag naar de dimensionaliteit van deze indicatoren. Uit een door ons uitgevoerde factoranalyse blijkt dat de verschillende items zich niet in één dimensie laten onderbrengen. Zaken als 'recht in het geloof zijn', 'vertrouwen hebben in de kerk als gids', 'theïstisch wereldbeeld' en 'persoonlijke religiositeit' blijken afzonderlijke dimensies (factoren) te vormen. Terecht zijn we dus niet op zoek gegaan naar een categorisch onderscheid, maar hebben we gradaties van rechtzinnigheid-vrijzinnigheid in beschouwing genomen. De tweede vraag is die naar de validiteit van ons meetinstrument. We hebben zo goed mogelijk geprobeerd de literatuur in dezen te volgen, in die zin is er in ieder geval sprake van 'face' validiteit. Maar omdat er in de literatuur geen uitgewerkte orthodoxie- of fundamentalismetheorieën voorhanden zijn en de auteurs elkaar nogal eens tegenspreken waar het om de omschrijving van orthodoxie en fundamentalisme gaat, kan ieder instrument dat orthodoxie en fundamentalisme wil meten wel door deze of gene ter discussie worden gesteld. We hebben om aan de voorzichtige kant te blijven voor een operationele omschrijving van 'roomsch' gekozen die zo ruim is, dat eerder te veel dan te weinig Nederlandse rooms-katholieken als orthodox, traditionalistisch of fundamentalistisch zullen worden geïdentificeerd.

De concrete werkwijze die wij zullen volgen om Nederlandse 'roomschen' op te sporen, is vrij eenvoudig en bestaat uit het construeren van een stroomdiagram met behulp van de hiervoor besproken indicatoren. Gestart wordt met de deelpopulatie die zichzelf als rooms-katholiek aanduidt. Vervolgens wordt stap voor stap gezien hoe degenen die tot deze categorie behoren, antwoorden op de hierboven omschreven vragen. Bij iedere vraag zullen er rooms-katholieken uit de boot vallen. Zij blijken niet recht genoeg in de leer om voor 'roomschen' door te gaan. Op deze manier construeren we een soort fuik, waarin we alle niet-'roomschen' trachten te vangen. Slechts de 'roomschen' kunnen er doorheen glippen. Via het doorlopen van het stroomdiagram kunnen we vaststellen hoeveel respondenten orthodoxe, sterk traditionalistische danwel fundamentalistische opvattingen huldigen of deze juist verwerpen. Als het hele diagram doorlopen is, dan zal pas blijken of er fundamentalisten resteren en als dat het geval is of deze categorie omvangrijk genoeg is om statistische

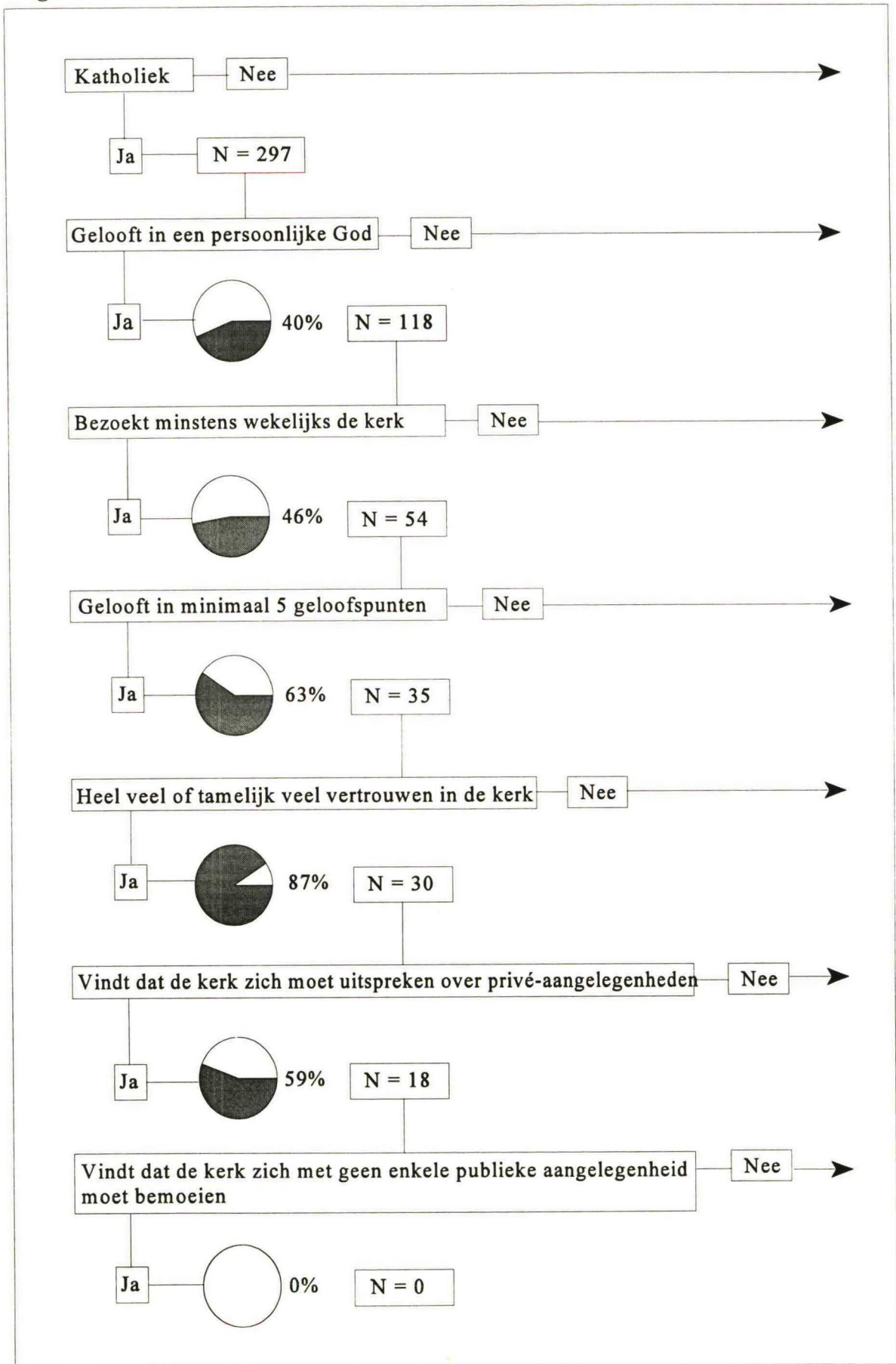
vervolganalyses verantwoord uit te voeren. Als er aan het eind van het diagram genoeg 'roomschen' overblijven, dan kunnen we bepalen wat de sociaal-demografische kenmerken zijn van deze categorie. Is dat niet het geval dan kunnen we altijd nog meer en minder orthodoxen met elkaar vergelijken en bezien of ze verschillen met betrekking tot een aantal maatschappelijk relevante kenmerken als leeftijd, geslacht, opleiding en dergelijke.

Nadere analyse en resultaten

Zoals hierboven al is aangegeven, beschouwt 29.2% van de Nederlandse ondervraagden zich als rooms-katholiek. Numeriek betreft het 297 personen. Van deze 297 personen gelooft 41% in het bestaan van een persoonlijke God. Er blijven dus 118 'roomsen' over die in principe in aanmerking komen als 'roomschen' te worden geïdentificeerd. Of ze ook inderdaad de overige kenmerken van orthodoxie of fundamentalisme vertonen, blijkt eerst als het stroomdiagram verder wordt doorlopen. Een verdere verfijning en daarmee, zoals blijkt, een verdere reductie van het aantal kan worden gevonden door de frequentie van de kerkgang in beschouwing te nemen (zie figuur 1).

Zoals al aangekondigd, mag toch wel worden verondersteld dat leerstellige en gezagsgetrouwe rooms-katholieken minimaal wekelijks ter kerke gaan. Wanneer nog striktere criteria worden aangelegd, en dus de eis wordt gesteld dat zij nog vaker ter kerke gaan dan eens per week, wordt de uitval te hoog om nog verder te gaan met onze speurtocht naar het voorkomen van 'roomschen' in katholiek Nederland. Want ook met deze minder stringente eis van wekelijkse kerkgang valt al een groot deel van de rooms-katholieken die in een persoonlijke God geloven buiten de boot. Van hen blijft slechts 45.8% over. In numerieke zin betreft het dan nog maar 55 personen. De spoeling is nu al erg dun geworden, terwijl pas drie criteria in beschouwing zijn genomen. Dat belooft weinig goeds! Die sombere verwachting blijkt al direct uit te komen, wanneer we naar een wel erg fundamenteel criterium kijken: het recht in het geloof zijn. De mate waarin de overgebleven 55 potentieel 'roomschen' rechtzinnig zijn, kan worden afgemeten aan hun instemming met de aan hen voorgelegde traditionele geloofspunten.

Figuur 1. Van 'rooms' tot 'roomsch': stroomdiagram.

Eerder constateerden we al dat slechts 8% van de Nederlandse rooms-katholieken alle voorgelegde punten onderschreven. Nu wordt een niet veel hoger percentage gevonden, ondanks het feit dat het hier toch om rooms-katholieken gaat die geloven in een persoonlijke God en wekelijks ter kerke gaan. Het afzwakken van de strenge eis dat met alle acht geloofspunten wordt ingestemd, lijkt de enige remedie om nog potentieel 'roomschen' over te houden. Ondanks het verlagen van de drempel tot het minimaal instemmen met vijf van de acht voorgelegde geloofspunten, reduceert het aantal tot 35.

Van deze 35 heeft het grootste deel veel of in ieder geval tamelijk veel vertrouwen in de kerk. De verdere uitval wordt nu beperkt tot vijf personen. Wellicht is dit niet verwonderlijk. Het gaat hier immers om frequente kerkbezoekers. Van hen mag niet anders worden verwacht, dan dat zij vertrouwen hebben in de instelling die ze wekelijks bezoeken.

Bekijken we vervolgens hoeveel van hen vinden dat de kerken zich zouden moeten uitspreken over privé-aangelegenheden, dan zijn er zes respondenten die vinden dat de kerk er zich niet mee moet bemoeien. Wat overblijft is een achttiental respondenten dat de mening is toegedaan dat de kerken zich over alle vier de genoemde privé-aangelegenheden moeten uitspreken. Er resteren dus nog achttien katholieken die alle tot nog toe in beschouwing genomen, voor 'roomschen' noodzakelijke kenmerken vertonen. Fundamentalistische christenen - en niet slechts katholieken - verwijzen vaak met graagte naar een bijbelpassage waarin Christus, op een vraag van Pilatus of hij werkelijk de koning der Joden was, onder meer antwoordde dat zijn rijk niet van deze wereld is. De kerk zou - zo luidt de fundamentalistische interpretatie - daarom veeleer godsvrucht, geloofsijver en vroomheid moeten bevorderen en het oog moeten richten op het hiernamaals in plaats van te proberen een paradijs op aarde te creëren. Als we deze opvatting duiden als een afwijzing van het bemoeien van de kerk met de genoemde publieke zaken, dan stopt onze zoektocht op dit punt. Er blijft dan namelijk geen 'roomsche' gelovige meer over in de steekproef. Ook als we een ander pad bewandelen, dan komen we al ras op nul uit. Dat biedt dus geen soelaas. De conclusie is onoverkomelijk: (Ultra)conservatieve religieuze opvattingen en praktijken zijn onder rooms-katholieken in Nederland in de jaren negentig bepaald niet wijd verbreid. Tenminste als we afgaan op de bevindingen van het EVS-onderzoek en als we veronderstellen dat de gehanteerde indicatoren een goede operationalisering bieden voor potentieel rooms-katholiek fundamentalisme. Tenslotte nog de vraag uit de titel van deze bijdrage. Waar

zijn de 'roomschen' gebleven? Het antwoord luidt: 'Ze zijn grotendeels uitgestorven en vervangen door jongere geboortecohorten die òf hun geloof hebben verloren òf er veel vrijzinniger opvattingen opnahouden.'

Resteert de vraag of er wat langer geleden wel sprake was van een wat vruchtbaardere voedingsbodem voor 'roomsch' katholicisme. Eerder in dit artikel is gesuggereerd dat dit in de - niet alleen voor het rooms-katholicisme - woelige jaren zestig en zeventig misschien wel het geval was. Tot zover teruggaan in de tijd kunnen we helaas niet, maar wel kan een vergelijking worden gemaakt met de situatie in Nederland in 1981. Het EVS-onderzoek van 1990 is namelijk een herhaling van een onderzoek dat eerder in 1981 is uitgevoerd. Niet alle vragen zijn identiek, maar er is voldoende overlap om de vraag te kunnen beantwoorden of er anno 1981 in de gebruikte dataset wel rooms-katholieken kunnen worden gevonden die aan het signalement 'roomsch' voldoen. Als wij bovenstaande analyses herhalen, dan wijzen de bevindingen echter niet in deze richting. Hoewel het aantal rooms-katholieken toen hoger was (32% van de ondervraagden), zij ook wat vaker in een persoonlijke God geloofden (50%) en ook vaker ter kerke gingen (6% van de rooms-katholieken kerkte meer dan eens per week; 48% ging wekelijks), leveren nadere specificaties al snel een te grote reductie van het aantal rooms-katholieken op om nog enigszins verantwoord statistische uitspraken over hen te kunnen doen. Ook in 1981 konden we geen echt orthodoxe, sterk traditionalistisch of zelfs fundamentalistische gearde rooms-katholieken in de door ons geanalyseerde data traceren en identificeren.

Valt er dan helemaal niets te zeggen over wie de nog het meest naar het 'roomsche' neigende Nederlandse rooms-katholieken zijn? Toch wel. De 118 'roomsen' die in een persoonlijke God geloven en dus kandidaten zijn om tot de 'roomschen' te gaan behoren, zijn gemiddeld genomen zo'n 55 jaar oud. De rooms-katholieken die niet in zo'n persoonlijke God geloven blijken daarentegen gemiddeld genomen 'slechts' 40 jaar oud te zijn. Verder zijn de in een persoonlijke God gelovende katholieken in het algemeen eerder vrouw dan man, zijn ze wat lager opgeleid dan de niet in zo'n God gelovende katholieken, hebben ze een lager inkomen en behoren zij (dus) tot de lagere sociale klassen. Een logistische regressie-analyse toont aan dat, hoewel de katholieken die geloven in een persoonlijke God op de genoemde aspecten statistisch gezien significant verschillen van de katholieken die niet in een persoonlijke God geloven, met name leeftijd een belangrijke determinerende factor is. De

`roomsen' zijn dus voornamelijk terug te vinden onder de oudere roomskatholieken in de hedendaagse Nederlandse samenleving.

Zo'n drie-kwart van de `roomsen' is 45 jaar of ouder. Wat gebeurt er als de fuik nauwer wordt en het net zich langzaam om de niet-`roomschen' onder hen sluit? Als aan het geloof in een persoonlijke God successievelijk kerkgang en rechtzinnigheid worden toegevoegd, dan stijgt het percentage 45-jarigen en ouderen tot bijna 85%. Als we slechts naar de 60+'ers kijken, dan valt op dat dezen de helft of meer uitmaken van de categorie die nog enigszins traditionalistisch of fundamentalistisch is georiënteerd. Als culturele veranderingen zich vooral afspelen via een wisseling van de wacht, dat wil zeggen via het uitsterven van oudere generaties en hun vervanging door jongere, dan is de kans dat we nog orthodoxe rooms-katholieken in Nederland in de komende decennia zullen aantreffen vermoedelijk nog geringer dan dat deze nu al is.

Conclusie

Het zuivere type van de orthodoxe, sterk traditionalistisch of zelfs fundamentalistisch georiënteerde rooms-katholiek is in de door ons gebruikte data niet terug te vinden. Op een enkeling na, die het ideaal-type nog enigszins benadert, blijken hedendaagse Nederlandse rooms-katholieken weinig orthodoxe gelovigen te zijn. Het rooms-katholieke volksdeel blijkt vandaag de dag weliswaar een kleine minderheid van min of meer rechtzinnigen naast een grote meerderheid van vrijzinnigen te herbergen, maar de wat orthodoxere, traditionelere gelovigen kunnen niet of nauwelijks als `roomsch' worden gekenschetst. Ze mogen dan nogal traditionele opvattingen huldigen en betrekkelijk rechtzinnig zijn in de leer, hun kerkelijke betrokkenheid en vooral volgzaamheid is minder dan van `roomschen' mag worden verwacht. Ze voldoen zeker niet aan de specifieke vereisten die hen tot fundamentalisten zouden bestempelen.

Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat er geen (ultra)conservatieven meer zijn in de Nederlandse kerkprovincie. Winkeler heeft hen en hun organisaties en media, zoals al eerder aangegeven, min of meer geïdentificeerd. Zijn bevindingen en die van ons suggereren echter dat het hier vandaag de dag veeleer om promillages dan om percentages van het rooms-

katholieke volksdeel gaat. Ook uit recent onderzoek van Becker et al. (1994: 136 e.v.) duikt een dergelijk beeld op. Dekker et al. (1997: 64) concluderen uit hun nog recentere onderzoek zelfs dat er in 1996 een tweedeling is ontstaan in gelovig Nederland, namelijk die tussen relatief gelovige protestanten (zowel gereformeerden als hervormden) aan de ene kant en de veel minder gelovige katholieken aan de andere kant.

De vraag is natuurlijk of het geringe aantal (ultra)conservatieve rooms-katholieken dat zij en wij in Nederland vinden niet toch een artefact is van de gebruikte methoden. Wordt het aantal daardoor niet onderschat? Als wij slechts voor onszelf spreken, dan kunnen wij een aantal mogelijke foutenbronnen kort aanduiden. Allereerst gaat het EVS-onderzoek niet specifiek over religieuze waarden en praktijken. Het is mogelijk dat de meetinstrumenten daarom te grof zijn om verregaande conclusies te trekken. Er gloort wat dit betreft echter hoop. Op het ogenblik vindt de dataverzameling plaats van een grootschalig cross-nationaal onderzoek naar Religieus en Moreel Pluralisme dat het mogelijk maakt de twee peilers van 'roomsch' fundamentalisme beter te meten. Met spanning kijken we dan ook uit naar de resultaten van dit onderzoek.

Een tweede foutenbron zou kunnen liggen in de non-response. Misschien zijn rooms-katholieke (ultra)conservatieven fundamentalisten niet erg geneigd mee te doen aan werelds en scientistisch onderzoek naar religieuze waarden. Controle op een aantal demografische variabelen wijst weliswaar niet in deze richting, maar helemaal uitgesloten kan het toch niet worden. Ten slotte zou het zo kunnen zijn dat 'roomschen' geconcentreerd zijn in bepaalde regio's van het land en nissen van de samenleving. Een aselechte steekproef is dan niet het middel om deze categorie te achterhalen. Een sneeuwbalsteekproef, te beginnen bij de leden en sympathisanten van de door Winkeler geïdentificeerde organisaties om van daaruit 'roomschen' te achterhalen, zou dan meer voor de hand liggen. Resultaten van zo'n onderzoek zijn echter naar ons weten niet voorhanden.

Voorlopig houden we het er maar op dat de vraag: 'Is er in Nederland in de jaren negentig sprake van een wat ruimer verbreid orthodox, sterk traditionalistisch of zelfs fundamentalistisch getint rooms-katholicisme', ontkennend moet worden beantwoord. Nee, er is niet of nauwelijks sprake van daadwerkelijk en potentieel fundamentalistisch rooms-katholicisme in Nederland in de jaren negentig. Deze constatering roept de verklaringsvraag op waarom er in Nederland in de jaren negentig geen wat ruimer verbreid 'roomsch' katholi-

cisme voorkomt. Een 'common sense'-antwoord op deze vraag is eenvoudig te geven. Allereerst is er door een wisseling van generaties geen ruimere voedingsbodem meer voor een (ultra)conservatieve 'roomsche' beweging aanwezig. Daarnaast is er weinig reden om, wat er nog aan basis aanwezig is, te mobiliseren. Sinds de jaren zeventig doet het Vaticaan pogingen om het in zijn ogen losgeslagen Nederlandse katholicisme weer tot kerkelijke loyaliteit te brengen, onder meer door de benoeming van een aantal behoudende bisschoppen. Daarmee is ieder geval voor een belangrijk deel de aanleiding voor een oppositioneel en defensieve 'roomsche' reactie in Nederland verdwenen.

Een bevredigende theoretische verklaring is moeilijker te geven. De zogenaamde seculariseringstheorie veronderstelt immers een fundamentalistische reactie van het behoudende kerkvolk op toenemend agnosticisme en atheïsme (Keane, 1998: 13). Deze reactie zou tot uiting moeten komen in een benadrukking van het kerkelijk leergezag, mysterie en verlossing, de naderende wederkomst van Christus, het besef dat het leven hier op aarde per definitie en onvermijdelijk een tranendal is en zo meer. Maar van dit alles is ons uit de gebruikte onderzoeksbevindingen niets gebleken. Theoretisch staan we, als we ons tenminste laten leiden door de nog *in statu nascendi* verkerende fundamentalismetheorieën (vgl. Iacconna, 1997), met lege handen.

Literatuur

- Beck, H. (1996). Religieus fundamentalisme. *Wijsgerig Perspectief*, 36, 154-159.
- Becker, J.W. & R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1960-1991*. Sociale en Culturele Reeks - 19, Rijswijk: SCP/VUGA.
- Becker, J.W., J. de Hart & J. Mens (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Sociale en Culturele Studies - 24, Rijswijk: SCP/VUGA.
- Dekker, G. (1983). *Ouwe wijn in nieuwe zakken. Over de christelijke godsdienst in de moderne samenleving*. Baarn: Ten Have.
- Dekker, G. (1987). *Godsdienst en Samenleving*. Kampen: Kok.
- Dekker, G., J. de Hart & J. Peters (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Ester, P. L. Halman & R. de Moor (eds.) (1994). *The Individualizing Society*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1986). *Geloven en leven*. Zeist: Kerckebosch.
- Halman, L. (1991). *Waarden in de Westerse Wereld*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, L. F. Heunks, R. de Moor & H. Zanders (1987). *Traditie, secularisatie en individualisering*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, L., & N. Nevitte (eds.) (1996). *Political Value Change in Western Democracies*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, L. & A. Vloet (1994). *Measuring and Comparing Values in 16 Countries of the Western World*. Tilburg: WORC.
- Iannaccone, I. (1997). Toward an Economic Theory of "Fundamentalism". *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 153, 100-121.
- Keane, J. (1998). The limits of secularism. Does the marginalizing of religion impose a new intolerance? *Times Literary Supplement*, January 9, 12-13.
- Marty, M.E. & R.S. Appleby (eds.) (1991). *Fundamentalism Observed*. Chicago: Chicago University Press.
- Marty, M.E. & R.S. Appleby (eds.) (1993). *Fundamentalism and the State: Remaking Politics, Economics, and Militance*. Chicago: Chicago University Press.
- Marty, M.E. & R.S. Appleby (eds.) (1995). *Fundamentalism Comprehended*. Chicago: Chicago University Press.

- Marty, M.E. & R.S. Appleby (eds.) (1998). *Fundamentalism and Society. Reclaiming the sciences, the family and education*. Chicago: Chicago University Press.
- Moor, R. de (ed.) (1995). *Values in Western Societies*. Tilburg: Tilburg University Press.
- O'Meara, T.F. (1990). *Fundamentalism: A Catholic Perspective*. New York: Paulist Press.
- Peters, J. & O. Schreuder (1987). *Katholiek en Protestant*. Nijmegen: ITS.
- Tillo, G. van (1981). Rooms en worden weer katholiek. Impasse of doorgangsfase van het Nederlands katholicisme. Pp. 113-117 in W. Goddijn e.a., *Hebben de Kerken nog toekomst?*. Baarn: Ambo.
- Winkeler, L. (1995). Religieuze bewegingen in het Nederlandse katholicisme. In: R. Kranenburg (red). Rooms-Katholieken. *Religieuze bewegingen in Nederland*, no. 30, Amsterdam: VU Uitgeverij.

Bibliotheek K. U. Brabant

17 000 01598606 1

pap

paper

paper

Tilburg University Press

Work and Organization Research Centre
Warandelaan 2, P.O. Box 90153
5000 LE Tilburg, The Netherlands
Phone +31 13 4663140
Fax +31 13 4662053